

Co všechno se mohou žáci v učebnicích dozvědět aneb Hravá slovtvorba

Šárka Pešková, ZŠ a MŠ Nová v Ústí nad Labem

peskova.sarka@gmail.com

Klíčová slova: analýza učebnic, slovtvorné učivo, učivo o stavbě slov, odborné nedostatky v učebnicích

Key words: analysis of textbooks, word formation as a teaching topic, word structure as a teaching topic, mistakes in textbooks

What Can Students Learn in Textbooks or Fun with Word Formation

Our paper analyses factual mistakes and shortcomings in reference sections concerning word formation and word structure. All errors subjected to analysis were found in one of the series of textbooks for primary schools.

Doba koronavirová a minulý školní rok přinesly mnoho změn, mj. také nový pohled na výuku na základních a středních školách. Učitelé i jejich žáci byli nuceni reagovat na nastalou situaci a přizpůsobit se jí.

V období distanční výuky se posílila úloha učebnic v procesu výuky a míra závislosti učitele na učebnici se často zvýšila. Někteří učitelé (a nebylo jich bohužel málo) se na učebnice zcela spoléhali a jejich výuka probíhala pouze zadáním rozsahu stran v učebnici, které je třeba si nastudovat, a žáci tak s učebnicemi pracovali samostatně.

Většina učitelů a žáků samozřejmě předpokládá, že informace a poznatky, které jsou v učebnicích předkládány, jsou pravdivé a správné, pociťují vůči učebnicím určitý respekt, neboť díky postavení učebnic ve vnější sociální struktuře a institucionálním prostředí školy, kulturním tradicím i vnitřním vlastnostem textu učebnic uznávají autoritu učebnic.¹ Pokud žáci s učebnicí pracují samostatně a nikdo je na možné nedostatky neupozorní, nemají sami potřebu ověřovat, zda jsou uvedené informace a poznatky správné. U nově probíraného učiva je pro ně navíc mnohdy obtížné (a v době uzavřených knihoven až nemožné) odhalit v nich chyby. Najdou se samozřejmě i výjimky; přesvědčili jsme se o tom, že i žák 5. ročníku ZŠ je schopen se pozastavit nad zadáním úkolu, na jehož základě má uspořádat slova *týdeník*, *den*, *deník* tak, jak byla postupně utvořena,² a sám argumentovat, že očekávané řešení *den* → *deník* → *týdeník* předpokládá tvoření neexistující předponou *tý-*.

V současnosti je učitelům i žákům dostupné velké množství učebnic jak pro školy základní, tak pro střední. Orientovat se ve všech aktuálně užívaných učebnicích je tak pro učitele čím dál náročnější. Vzhledem k tomu, že učebnice slouží na školách většinou po dobu několika let, jejich výběr by neměl být nahodilý, měla by mu předcházet důkladná analýza konkrétní učebnice či učebnicové řady. Ta je ovšem často podceňována a učebnice jsou voleny na základě jiných kritérií, než je např. přesnost a adekvátnost výkladů, často je upřednostňována jejich grafická stránka (barevnost, užití moderních fotografií atd.) a někdy i cena. Na základě rozhovorů s učiteli jsme

¹ SIKOROVÁ, Z. *Učitel a učebnice: Užívání učebnic na 2. stupni základních škol*, s. 59. Ostrava: PF Ostravské univerzity v Ostravě, 2011.

² *Český jazyk: učebnice pro 5. ročník*, s. 23.

se přesvědčili, že mnozí z nich věří, že design má významný vliv na oblibu učebnice u žáků.

V předchozích číslech časopisu *Český jazyk a literatura* se ve svých příspěvcích R. Adam³ a S. Štěpáník a J. Vlčková-Mejvaldová⁴ zabírali problematikou obsahu učebnic, vedle nefunkčnosti úloh či jejich nepřiměřenosti zejména věcnými nepřesnostmi, které se v nich objevují. Tomuto problému jsme se věnovali i my.

V prováděné analýze učebnic jsme porovnávali obsah kapitoly věnované tvoření slov v několika učebnicových řadách užívaných na základních školách a došli jsme k následujícím zjištěním. Drobné nedostatky, obvykle se jednalo o formulační nepřesnosti, jsme zjistili v mnohých z nich, mezi učebnicovými řadami měla specifické postavení (v negativním slova smyslu) řada nazvaná *Hravá čeština*, které bychom se rádi blíže věnovali.

Slovotvorné učivo se zde probírá od 7. ročníku. Při důkladnějším rozboru jsme v učebnicích našli velké množství nedostatků – formulačních nepřesností i věcných chyb jak ve výkladech, tak také ve cvičeních. Ty nejzásadnější dále uvádíme.

Osobitým způsobem se autoři učebnic snažili vypořádat s pojetím koncovky, kterou charakterizují jako část slova vyskytující se pouze u slov ohebných, jejíž pomocí jsou tvořeny tvary slova ohebného, přičemž slova ohebná nemusí mít koncovku ve všech svých tvarech. Jako příklad je zde uvedené slovo *lesník* v 1., 2. a 3. pádě, na němž je demonstrováno, že některá substantiva v nominativu koncovku nemají (nulová koncovka zde zmíněna vůbec není).⁵ Tyto zavádějící výklady o koncovce, které se objevují i v učebnici pro 8. ročník, jsou podpořeny např. také formulací zadání cvičení – „Vyhledej v prvním odstavci dvě podstatná jména, jejichž užitý tvar je zároveň také jejich kořenem (nemají tedy předponu, příponu ani koncovku).“⁶ Zatímco u substantiv se tedy podle výkladů věnovaných odvozování sufixální deriváty tvoří pouze příponami (kromě jednoho případu jsou veškeré uvedené příklady rodu mužského a jsou zakončené souhláskou), u adjektiv a sloves jsou sufixální deriváty tvořeny příponovou částí obsahující příponu a koncovku. Takovéto chápání stavby slovního tvaru však zároveň odporuje úvodnímu vymezení příponové části, podle něhož má příponová část obsahovat více přípon a zahrnovat také koncovku⁷.

Setkáváme se zde také se zjednodušováním definicí na úkor jejich věcné správnosti, např. „slova vzniklá odvozováním se vždy skládají ze dvou částí – ze slovotvorného základu a z přípony nebo předpony“⁸ (z čehož vyplývá, že odvozovat můžeme pouze pomocí přípon nebo předpon, další slovotvorné postupy jsou zcela opomenuty), „předpona a přípona – mění význam slova“⁹ (třebaže v učebnici pro 7. ročník je správně uvedeno, že mohou význam měnit i obměňovat), někdy se vyskytují „jen“ nevhodné formulace, např. při popisu odvozování sloves „význam sloves můžeme

³ ADAM, R. V karanténě s Novou školou aneb Říkej věty v množném čísle, slepče! *ČJL*, 70, 2019–2020, s. 235–240.

⁴ ŠTĚPÁNÍK, S.; VLČKOVÁ-MEJVALDOVÁ, J. K recenzím učebnic aneb Není ten váš ředitel nějaký mrzký tvor? *ČJL*, 71, 2020–2021, s. 171–181.

⁵ *Hravá čeština 7: učebnice pro 7. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 24.

⁶ *Hravá čeština 8: učebnice pro 8. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 28.

⁷ *Hravá čeština 7: učebnice pro 7. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 24.

⁸ *Hravá čeština 9: učebnice pro 9. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 31.

⁹ *Hravá čeština 8: učebnice pro 8. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 19.

také obměnit předponou (*nalít, dolít, přelít, rozlít*) nebo použít několik předpon (*přerozdělit, dovyprávět*)¹⁰ (z toho vyplývá chybný závěr, že tato dvě slovesa jsou utvořena odvozováním současně dvěma předponami). Nechybí ani nesprávně vymezený postup utvoření některých výrazů, např. výraz *únos* je zde uveden jako příklad předponového odvozování¹¹ (místo odvozování koncovkového), derivát *mezistátní* jako slovo složené¹² a kompozita *vodovod* a *voděodolný* jako slova odvozená (třebaže jsme si vědomi skutečnosti, že poslední dva zmiňované příklady obsahují slovotvorné prostředky *-vod-* a *-odolný*, které jsou v některých odborných publikacích považovány za hraniční a jsou označovány jako tzv. sufikoidy, tedy slovotvorné prostředky, u nichž došlo ke změně jejich věcného významu i funkce, již ve slově plní)¹³. Nevhodně je ve výkladech o kompozitech zvolen příklad kompozita *sněhobílý*, uvedená základová slova *sníh* a *bílý* neukazují, že toto adjektivum bylo motivováno celým srovnáním *bílý jako sníh*¹⁴.

Nejvíce věcných chyb shledáváme v příkladových slovotvorných rozbořech uvedených v učebnici pro 9. ročník. Analyzovány zde jsou výrazy *předčítač*, *součástka*, *chvála* a *náhrdelník*. Chvályhodné je zařazení výrazu vzniklého derivací prefixálně-sufixální, naopak překvapivá je volba výrazu *předčítač*, který v současném úzu není příliš frekventovaný. Pouze tento výraz je však analyzován správně. U ostatních nacházíme následující chyby: u výrazu *součástka* je jako základové slovo uvedeno slovo *částka* (místo *součást*), z čehož pak vyplývá nesprávně uvedený slovotvorný základ *-částka* (místo *součást-*) a slovotvorný prostředek *sou-* (místo *-ka*). Nesprávně je určený i slovotvorný základ *-hrd-* (místo *-hrdl-/hrdel-*) u výrazu *náhrdelník*, u výrazu *chvála* je jako slovotvorný základ uvedeno *chval-* (místo *chvál-*).¹⁵ Třebaže autoři v učebnici pro 8. ročník u slovotvorného rozboru na možnost střídání hlásek při odvozování upozorňují, jako slovotvorný prostředek (resp. slovotvorný spoluformant) hláskovou alternaci opomíjejí. Nesystematicky je v celé učebnicové řadě užíván spojovník, který se zde objevuje u slovotvorného prostředku, zatímco u slovotvorného základu chybí.

Zcela věcně správné nejsou ani výklady v učebnicích pro 1. stupeň. V učebnici pro 5. ročník se tak žáci mohou dozvědět, že slovo *elektrospotřebič* vzniklo spřahováním (ačkoli se jedná o vlastní kompozici), diskutabilní je také označení slovotvorné části, jímž jsou souhrnně pojmenovány jednotlivé morfémy („Slova jsou tvořena z různých slovotvorných částí. Může je tvořit: kořen, předpona, přípona a koncovka.“¹⁶).

Uvedený výčet není úplný, představuje jen nejzásadnější nedostatky, které jsme v kapitolách věnovaných tvoření slov v učebnicové řadě *Hravá čeština* zaznamenali. Jak je patrné z výše uvedeného, jejich množství není zanedbatelné, hlavně pak je evidentní celkové nepochopení procesu slovotvorby. Můžeme předpokládat, že pokud s učebnicí pracují žáci společně s učitelem, ten snad některé chybné či nepřesné formulace či výklady uvede na pravou míru, při žákově samostatné práci s učebnicí však tato kontrola chybí. V období, kdy není zcela jisté, zda žáky opět nečeká

¹⁰ *Hravá čeština 7: učebnice pro 7. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 31.

¹¹ *Hravá čeština 7: učebnice pro 7. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 22.

¹² *Hravá čeština 7: učebnice pro 7. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 33.

¹³ *Hravá čeština 8: učebnice pro 8. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 20.

¹⁴ *Hravá čeština 8: učebnice pro 8. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 18.

¹⁵ *Hravá čeština 8: učebnice pro 8. ročník základní školy a víceletá gymnázia*, s. 33.

¹⁶ *Hravá čeština 5: učebnice pro 5. ročník ZŠ, v souladu s RVP*, s. 10.

distanční výuka, je tedy ještě více nutné ověřovat a monitorovat kvalitu užívaných učebnic a neupřednostňovat jejich vizuální stránku před obsahovou – tedy před věcnou správností a vhodností výkladů a cvičení. Třebaže v již zmíněných článcích R. Adam a v reakci na něj i S. Štěpáník společně s J. Vlčkovou-Mejvaldovou upozorňovali na skutečnost, že ani doložka MŠMT není stoprocentní zárukou kvality učebnice, měla by ale být minimálně ukazatelem, kterým učebnicím se raději při výuce vyhnout. V případě této učebnicové řady platnou schvalovací doložku získaly pouze učebnice pro 1. stupeň (pro 2.–5. ročník), na 2. stupni ji má jen učebnice pro 7. ročník, přesto se mezi učiteli těší tato řada poměrně velké oblibě.

Domníváme se, že je více než nutné, aby všichni učitelé, kteří s učebnicemi pracují, poskytovali příslušným nakladatelstvím zpětnou vazbu a na případné nedostatky v nich tak upozorňovali nejen své žáky, ale i je. Právě tak mohou i ovlivnit kvalitu nově vznikajících učebnic.

Období koronavirové krize a s ní spjatá distanční výuka na všech stupních škol přinesly mnohdy nový pohled na výuku nejen českého jazyka. Posílila se pozice učebnic, u rodičů a širší veřejnosti se také často prohloubil zájem i o jiné výukové materiály, s nimiž žáci také pracovali. Kvalita učebnic se stala velmi aktuální. Doufejme tedy, že právě prožité delší období distanční výuky přinese i některé pozitivní změny.

Prameny

ČAVNICKÁ, D. a kol. *Hravá čeština 5: učebnice pro 5. ročník ZŠ, v souladu s RVP*. 2. vydání. Praha: Taktik, 2018.

CHÝLOVÁ, H. a kol. *Český jazyk 5: učebnice pro 5. ročník*. Brno: Nová škola, 2008.

KŘIVANCOVÁ, M. a kol. *Hravá čeština 7: učebnice pro 7. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. Praha: Taktik, 2017.

NOVÁKOVÁ, J. a kol. *Hravá čeština 6: učebnice pro 6. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. Praha: Taktik, 2017.

PAVLÍČKOVÁ, A. a kol. *Hravá čeština 8: učebnice pro 8. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. Praha: Taktik, 2017.

PAVLÍČKOVÁ, A. a kol. *Hravá čeština 9: učebnice pro 9. ročník ZŠ a víceletá gymnázia*. Praha: Taktik, 2017.

STIERANKOVÁ, I. a kol. *Hravá čeština 4: učebnice pro 4. ročník ZŠ, v souladu s RVP*. Praha: Taktik, 2016.

Literatura

ADAM, R. V karanténě s Novou školou aneb Říkej věty v množném čísle, slepče! *ČJL*, 70, 2019–2020, s. 235–240.

SIKOROVÁ, Z. *Učitel a učebnice: Užívání učebnic na 2. stupni základních škol*. Ostrava: PF OU, 2011.

ŠTĚPÁNÍK, S.; VLČKOVÁ-MEJVALDOVÁ, J. K recenzím učebnic aneb Není ten váš ředitel nějaký mrzký tvor? *ČJL*, 71, 2020–2021, s. 171–181.